

ПОНЯТТЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті здійснено аналіз законодавчих положень щодо визначення поняття зобов'язання у цивільному праві, а також теоретичних досліджень з даної проблематики. Досліджено історичний розвиток та становлення інституту зобов'язання.

Ключові слова: зобов'язання, кредитор, боржник, зобов'язальні правовідносини.

В. М. Слома

Понятие обязательства в гражданском праве

В статье проведен анализ законодательных положений по определению понятия обязательства в гражданском праве, а также теоретических исследований по данной проблематике. Исследовано историческое развитие и становление института обязательства.

Ключевые слова: обязательство, кредитор, должник, обязательственные отношения

V. Sloma

The concept of liability in civil law

The article deals with the legislative provisions concerning the definition of liability in civil law and theoretical studies on this subject. The historical development and the establishment of the obligation institute are investigated.

Key words: commitment, creditor, debtor, binding relationship.

Постановка проблеми та її актуальність.

Всі учасники цивільного обороту, незалежно від того, є вони юридичними чи фізичними особами, вступають в майнові та особисті немайнові правовідносини. Дані відносини позначаються терміном «зобов'язальні правовідносини». Разом з тим, поняття зобов'язання є недостатньо визначеним у законодавстві та у юридичній літературі.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанням зобов'язань присвячені праці М. М. Агаркова, В. А. Белова, Н. Ю. Голубевої, О. В. Дзери, О. С. Йоффе, Т. С. Ківалової, Л. А. Лунца, Р. А. Майданника, Й. О. Покровського, Ф. К. Савіні, Є. О. Суханова, Є. О. Харитонова та інших вчених.

Метою даної статті є дослідження поняття зобов'язання у цивільному праві в процесі його історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає В. А. Белов, походження зобов'язань покрито непроникною тьмою історії. Найбільш відомою є так звана деліктна теорія, суть якої можна було б описати приблизно так: поняття зо-

бов'язання у його сучасному вигляді виросло із поняття делікту [4, с. 648].

Як відомо, давнє право не втручалось у відносини між особами з приводу приватних правопорушень – з приводу посягання на життя, тілесну недоторканість та інших особистих та майнових образ: кримінального права у нашому розумінні не існувало. Внаслідок цього будь-яке подібне посягання викликало в якості природної реакції помсту потерпілого або його близьких [14, с. 236].

Я. А. Канторович зазначав, що на нижчому ступені розвитку юридичного побуту зобов'язання представляє собою панування над особою боржника подібно до того, як право власності представляє собою панування над річчю [11, с. 42].

Примітивне зобов'язання уявлялось як певний суто особистий зв'язок між кредитором і боржником, в силу якого останній є відповідальним «приреченим» перед першим. Ідея «боргу» зникла в ідеї відповідальності. Ідея майнового стягнення не була властива цій стадії зо-

бов'язальних відносин: заволодіння особою боржника при неспроможності було не тільки засобом для спонукання його до виконання; воно було самостійним здійсненням тієї особистої «приреченості», яка складала основний зміст будь-якого зобов'язання того часу.

Подальший розвиток зобов'язальних відносин відбувався у різних народів по-різному, але загальний напрямок цього розвитку полягав у поступовому послабленні, а згодом і повному знищенні особистої відповідальності боржника. Спершу забороняється вбивство боржника чи продаж його в чужі руки; потім рабство у кредитора перетворюється у просту боргову кабалу, яка триває до відпрацювання боргу, чи особисте затримання боржника, яке має на меті спонукати боржника чи його близьких до покриття боргу. Таким чином, особиста відповідальність боржника та заложника втрачає своє значення, а на перший план виступає майнова сторона. Оскільки метою зобов'язання у більшості випадків є одержання майнової вигоди від боржника, то під її впливом виробляються форми для такого майнового стягнення. Разом з тим зобов'язання розглядаються як певна майнова стаття: вимога складає частину в майні кредитора, борг – це певний мінус у майні боржника; в цілому зобов'язання уявляється певною особливою формою відносин між кредитором і майном останнього. Особа боржника зникає за його майном, і якщо ще зберігає значення, то лише як центр, навколо якого стягується необхідне для відповідальності майно [14, с. 2380240].

В. А. Белов зазначає, що навряд чи правильно шукати в праві древніх народів зачатки будь-яких зобов'язань у сучасному розумінні цього терміну. У будь-якому випадку, правовідносини з деліктів у давнину – право помсти, життя-смерті, Таліона і т.д. – навіть близько не нагадують сьгоднішніх зобов'язань – майнових вимог. Тому будь-яка теорія, яка пов'язує походження зобов'язань з древністю епохи Біблійних патріархів, в дійсності буде мати справу не із самими зобов'язаннями, а з такими правовідносинами, які більшою чи меншою мірою «образності» можуть бути названі попередниками їх деяких рис (властивостей, характеристик) [4, с. 650].

У римському праві зобов'язання розглядалось як суб'єктивна юридична ситуація, заснована на особистому зв'язку між конкретними учасниками цивільного обігу (сторонами), яка полягає у формальній можливості для однієї з них (кредитора) вимагати від іншої (боржника) визначеної поведінки (надання) на свою користь [8, с. 470].

При цьому, як зазначає Ф. К. Савіньї, поняття зобов'язання включає в себе розширену свободу кредитора (бо він має право вимагати від боржника здійснення певних дій або утримання від дій) і обмежену свободу боржника (бо він зобов'язаний вчинити на користь кредитора певні дії або утриматися від дій) [15, с. 9].

Джерела римського права визначали зобов'язання наступним чином: «зобов'язання – правові ланцюги, сила яких примушує нас до виконання на користь будь-якої особи у відповідності з нормами нашої держави» [10].

Сутність зобов'язання полягала не в тому, щоб будь-який предмет чи сервітут ставали нашими, але в тому, щоб зобов'язати когось дати нам щось, або зробити, або надати чи дозволити, чи залишити [7].

В. М. Хвостов вважав, що кожному зобов'язанню, навіть не заснованому на договорі, властивий елемент кредитування. Зобов'язання має на увазі майбутнє. Тут завжди щось очікується, причому невідомо, здійсниться воно чи ні. У цьому розумінні кожне зобов'язання змушує нас, іноді навіть проти своєї волі, кредитувати, тобто вірити у майбутнє виконання і очікувати його. Цим і пояснюється загальний для всіх, навіть недоговірних, зобов'язань термін «кредитор», «віритель». Виділяється кредит особистий та реальний [16, с. 327].

Із розвитком економічного обороту зобов'язання стало його основною формою. Якщо в стародавні часи головною умовою виникнення зобов'язання були правопорушення, то потім змінилося співвідношення: обов'язки, що виникали з деліктів, стали губитися серед численної кількості зобов'язань, що виникали з договорів. Громадянське життя перестало задовольнятися прадідівськими шаблонами, а розвиток особистості дав можливість договору здійснювати свою основну функцію – забезпечувати

економічний обіг. Договір став живим фактором інтенсивного майнового спілкування, і це відбилося на самому характері зобов'язання. Якщо спочатку існував делікт з його ідеєю особистої помсти, то в подальшому основна роль перейшла до договору з його основною майновою функцією [17, с. 79].

Слід зазначити, що в науці та законодавстві різних періодів не було єдиного підходу до визначення поняття «зобов'язання». Так, Д. І. Мейер визначає зобов'язання як юридичні відносини, в яких одній особі належить право на дії іншої особи [4, с. 656]. Тобто в даному випадку мова йшла про право вимоги, оскільки одна особа має право вимагати від іншої вчинення певних дій.

В. І. Голевінський, на відміну від Д. І. Мейера, визначив зобов'язання як «юридичні відносини між двома чи більше особами, в силу яких для однієї з цих осіб виникає юридична необхідність що-небудь надати, зробити чи не робити на користь іншої особи», тобто шляхом опису не активної сторони змісту зобов'язання (право (вимога) на дії), а пасивної (необхідності щось робити чи не робити) [4, с. 657-658].

ЦК УРСР 1922 р. у ст. 107 передбачав, що у силу зобов'язання одна особа – кредитор має право вимагати від іншої особи – боржника певної дії, зокрема, передання речей чи сплати грошей, або утримання від дії. Варто зазначити, що у даній статті передбачається лише право кредитора, проте не згадується про обов'язок боржника.

Аналогічне визначення зобов'язання запропонував М. М. Агарков, який визначає зобов'язання як цивільне правовідношення, в силу якого одна особа (чи декілька осіб) має право вимагати від іншої особи (чи декількох інших осіб) вчинення визначеної дії чи утримання від вчинення будь-якої дії [1, с. 177].

Оскільки у даних визначеннях вказується на право вимоги кредитора, то одночасно розуміється і те, що даному праву відповідає певний обов'язок боржника, який може виражатись або в активній поведінці (коли мова йде про вчинення певних дій), або у пасивній поведінці (коли мова йде про утримання від певних дій).

Більш розширене визначення поняття зобов'язання, у якому передбачалося як право кредитора, так і обов'язок боржника, містив ЦК УРСР 1963 р. Відповідно до ст. 151 Кодексу в силу зобов'язання одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію, як-от: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші та інше або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

По-різному трактується поняття зобов'язання у законодавстві інших держав. Так, у Французькому цивільному кодексі немає спеціального титулу, який присвячений загальним питанням зобов'язань. Разом з тим французька правова доктрина визначає зобов'язання як правовий зв'язок, в силу якого одна особа повинна стосовно іншої особи – кредитора вчинити дію або утриматися від дії.

Німецькому цивільному уложенню властивий більш високий ступінь узагальнення правових явищ загалом, і у сфері регулювання зобов'язальних правовідносин зокрема. Закон виходить із загального визначення зобов'язання, яке міститься у параграфі 241 НЦУ, згідно якого «в силу зобов'язання кредитор може вимагати від боржника надання. Надання може полягати і в утриманні». В ході проведеної у 2002 році реформи зобов'язального права параграф 241 НЦУ був доповнений положенням, що зобов'язання може вимагати від сторони брати до уваги права, які захищаються законом, та інші інтереси другої сторони [6, с. 418-419].

У науці цивільного права є два розуміння поняття цивільного зобов'язання. Перше з них включає в себе усі правові зв'язки між сторонами, що виникають на підставі двостороннього договору. Друге – поділяє ці зв'язки на два зобов'язання, у кожному з яких є тільки один кредитор і тільки один боржник [12, с. 23].

Відповідно до ч. 1 ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від

певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Т. В. Боднар зазначає, що з легального визначення поняття «зобов'язання» напрашується висновок, що зобов'язання – це правовідносини, які перебувають у статиці, суб'єкти яких мають певні потенції: боржник – у вигляді обов'язку вчинити певну дію (*facere*) або утриматися від певної дії (*non facere, pati*), а кредитор – у вигляді права вимагати від боржника виконання його обов'язку [2, с. 73].

Щодо визначення поняття зобов'язання, то слід погодитися з Н. Ю. Голубевою, яка розглядає цивільне зобов'язання як динамічне цивільне правовідношення, що опосередковує переміщення матеріальних і нематеріальних благ у цивільному обороті, в якому боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора певну дію (дії) майнового або немайнового характеру чи утриматися від певної дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (обов'язків), або обидві сторони щодо одна одної кредиторами (відносно прав) і боржниками (відносно обов'язків) [3, с. 7].

Т. С. Ківалова визначає такі властивості зобов'язальних правовідносин:

1) зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обігу. Натомість, речові правовідносини – це його статика;

2) сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор – особа, якій належить право вимоги, і боржник – особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. Цим зобов'язання, як відносні правовідносини, відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протистоїть не конкретне коло зобов'язаних осіб, а невизначена їх кількість, яку можна охарактеризувати як «усі й кожен»;

3) зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи (ст. 511 ЦК України). Разом із тим зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 636 ЦК України);

4) об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника. Це можуть бути дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або, на-

впаки, утримання від здійснення дій, у той час як об'єктами речових правовідносин є речі. Від об'єкта зобов'язання відрізняють предмет зобов'язання. Якщо об'єкт – це певна поведінка його учасників, то предмет – ті речі або майно, нематеріальні блага, відносно яких існує інтерес учасників цих правовідносин;

5) зміст зобов'язальних правовідносин становлять право вимоги (активна поведінка) кредитора і відповідний цій вимозі обов'язок активної або пасивної поведінки боржника;

6) здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі виконання боржником дій (або утримання від дій), що становлять його обов'язок, тоді як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, не звертаючись по допомогу до інших осіб [13, с. 24].

Зобов'язання належать до групи майнових відносин. Разом з тим, в окремих випадках вони можуть мати нееквівалентний характер. Це може мати місце тоді, коли зобов'язання спрямоване на задоволення немайнового інтересу уповноваженої особи при наданні освітніх або туристичних послуг.

Зобов'язання відрізняються від речових правовідносин за наступними критеріями. По-перше, за своєю юридичною природою речові правовідносини є абсолютними, оскільки у них чітко визначено лише уповноважену особу, а всі інші особи зобов'язані не порушувати права уповноваженої особи та не перешкоджати їй здійснювати свої права. Зобов'язальні правовідносини за юридичною природою є відносними, оскільки зобов'язання опосередковують перехід благ від одних осіб до інших, їх суб'єкти є чітко визначеними. По-друге, предметом речових правовідносин є конкретно визначені речі, а предметом зобов'язання є поведінка зобов'язаних осіб.

Разом з тим, як зазначає Є. О. Суханов, зобов'язання тісно пов'язані з речовими правовідносинами. Адже володіння майном (товаром) на відповідному юридичному титулі, перш за все – на праві власності, з однієї сторони, складає необхідну передумову товарообігу, а з другої – стає його звичайним результатом,

закріплюючи відповідний майновий об'єкт за новим володільцем. Інакше кажучи, абсолютні правовідносини закріплюють передумови та результати товарообігу (тобто відносних, зобов'язальних правовідносин), що дозволяє говорити про їх взаємність, а інколи навіть про похідність зобов'язальних прав від речових [5, с. 11].

Висновки. Характеризуючи зобов'язання, слід визначити притаманні йому ознаки:

1) суб'єктами зобов'язань є зобов'язана особа та управомочена особа. Зобов'язаною та управомоченою особами можуть бути суб'єкти як приватного, так і публічного права;

2) наявність суб'єктивного права – виставлення вимоги в управомоченій особі;

3) правосуб'єктність осіб повністю або в частині є формально рівною;

4) предметом зобов'язання є дії майнового та немайнового характеру [9, с. 149].

Дослідження правової природи зобов'язання, властивих йому ознак є актуальним і невичерпним межами даної статті, а тому може бути предметом подальших наукових праць.

Література

1. *Агарков М. М.* Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т.: Т. 1. – М.: Статут, 2002. – 428 с.

2. *Боднар Т. В.* Договірні зобов'язання як категорія цивільного права / Т. В. Боднар // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2004. – № 60-62. – С. 73-75.

3. *Голубєва Н. Ю.* Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Н. Ю. Голубєва. – Одеса, 2013. – 42 с.

4. *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики* / под общ. ред. В. А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2007. – 993 с.

5. *Гражданское право.* В 2 т. Том II. Полутом 1: учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 704 с.

6. *Гражданское и торговое право зарубежных государств:* учебник / отв. ред. Е. А. Ва-

силев, А. С. Комаров; в 2-х т. – Т. 1. – М.: «Международные отношения», 2004. – 560 с.

7. *Дигесты Юстиниана* / пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2005. – 584 с.

8. *Дождев Д. В.* Римское частное право: учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2006. – 784 с.

9. *Завальна Ж. В.* Щодо питання про юридичну природу зобов'язання / Ж. В. Завальна // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 147-150.

10. *Институции Юстиниана* / пер. с лат. Д. Расснера; под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – 400 с.

11. *Канторович Я. А.* Основные идеи гражданского права / Я. А. Канторович. – Харьков, 1928. – 512 с.

12. *Карабань Я. А.* Поняття зобов'язання за цивільним правом України / Я. А. Карабань // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія: Правознавство. – 2013. – Т. 18. – Вип. 1 (18). – С. 22-29.

13. *Ківалова Т. С.* Поняття та система зобов'язань у цивільному праві України / Т. С. Ківалова // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – С. 22-27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v38/05.pdf>.

14. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 1998. – 353 с.

15. *Савиньи Ф. К.* Обязательственное право / Ф. К. Савиньи. – М., 1876. – 581 с.

16. *Хвостов В. М.* Система римского права: учебник / В. М. Хвостов. – М.: Изд-во «Спарк», 1996. – 522 с.

17. *Царук О. В.* Історична еволюція зобов'язальних правовідносин / О. В. Царук // Право і суспільство. – 2012. – № 4. – С. 77-81.

References

1. *Agarkov M. M.* Obyazatelstvo po sovetskomu grazhdanskomu pravu / M. M. Agarkov // Izbrannyie trudyi po grazhdanskomu pravu. T. 1. – М.: Statut, 2002. – 428 p.

2. *Bodnar T. V.* Dohovirni zoboyazannya yak katehoriya tsyvilnoho prava / T. V. Bodnar // Visnyk Kyuyivskoho natsionalnoho universytetu imeni

Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky. – 2004. – № 60-62. – P. 73-75. – [Access mode]: <http://papers.univ.kiev.ua>.

3. *Holubyeva N. Yu.* Zobov'yazannya u tsyvilnomu pravi Ukrainy: metodolohichni zasady pravovoho rehulyuvannya: avtoref. ... doktora yuryd. nauk / N. Yu. Holubyeva. – Odesa, 2013. – 42 p.

4. *Grazhdanskoe pravo: aktualnyie problemyi teorii i praktiki* / pod obsch. red. V. A. Belova. – M.: Yurayt-Izdat, 2007. – 993 p.

5. *Grazhdanskoe pravo: V 2 t. Tom II. Polutom 1: Uchebnik* / otv. red. E. A. Suhanov. – M.: Volters Kluver, 2004. – 704 p.

6. *Grazhdanskoe i torgovoe pravo zarubezhnyih gosudarstv: uchebnik* / otv. red. E. A. Vasilev, A. S. Komarov. V 2-h t. – T. 1. – M.: «Mezhdunarodnyie otnosheniya», 2004. – 560 p.

7. *Digestyi Yustiniana: per. s lat.* / otv. red. L. L. Kofanov. — M. : Statut, 2005. – T. 6, polut. 2.

8. *Dozhdev D. V.* Rimskoe chastnoe pravo: uchebnik dlya vuzov / pod obsch. red. V. S. Nersesyantsa. – M.: Norma, 2006. – 784 p.

9. *Zavalna Zh. V.* Shchodo pytannya pro yurydychnu pryrodu zobov'yazannya / Zh. V. Zavalna // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. – 2012. – № 2. – P. 147-150.

10. *Institutsii Yustiniana* / zer. s lat. D. Rassnera; pod red. L. L. Kofanova, V. A. Tomsinova. — M.: Zertsalo, 1998. – 400 p.

11. *Kantorovich Ya. A.* Osnovnyie idei grazhdanskogo prava / Ya. A. Kantorovich. – Harkov, 1928. – 512 p.

12. *Karaban' Ya. A.* Ponyattya zobov'yazannya za tsyvilnym pravom Ukrainy / Ya. A. Karaban' // Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova. Seriya: Pravoznavstvo. – 2013. – T. 18. – Vyp. 1 (18). – P. 22-29.

13. *Kivalova T. S.* Ponyattya ta systema zobov'yazan u tsyvilnomu pravi Ukrainy / T. S. Kivalova // Aktualni problemy derzhavy i prava. – 2008. [Access mode] <http://www.apdp.in.ua/v38/05.pdf>. – P. 22-27.

14. *Pokrovskiy I. A.* Osnovnyie problemyi grazhdanskogo prava / I. A. Pokrovskiy. – M.: Statut, 1998. – 353 p.

15. *Savini F. K.* Obyazatelstvennoe pravo / F. K. Savini. – M., 1876. – 581 p.

16. *Hvostov V. M.* Sistema rimskogo prava. Uchebnik / V. M. Hvostov. – M.: Izd-vo «Spark», 1996. – 522 p.

17. *Tsaruk O. V.* Istorychna evolyutsiya zobov'yazalnykh pravovidnosyn / O. V. Tsaruk // Pravo i suspilstvo. – 2012. – № 4. – P. 77-81.